

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
June / Haziran 2020, 24 (3): 1039-1058

Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

*The Nature of the Science of Tafsîr in the Sharhs and Hâshiyahs Written on
Anwâr al-Tanzîl*

Enes Büyük

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Prof., Trabzon University, Theology Faculty, Department of Tafsîr
Trabzon / Turkey

enesby_55@outlook.com orcid.org/0000-0002-9619-9450

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 17 February / Şubat 2020

Accepted / Kabul Tarihi: 1 June / Haziran 2020

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2020

Pub Date Season / Yayın Sezonu: December / Aralık

Volume / Cilt: 24 **Issue / Sayı:** 3 **Pages / Sayfa:** 1039-1058

Cite as / Atıf: Enes, Enes. "Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti [*The Nature of the Science of Tafsîr in the Sharhs and Hâshiyahs Written on Anwâr al-Tanzîl*]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 24/3 (Aralık 2020): 1039-1058.

<https://doi.org/10.18505/cuid.690206>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

The Nature of the Science of Tafsîr in the Sharhs and Hâshiyahs Written on
Anwâr al-Tanzîl

Abstract: There are two widely accepted definitions of ilm al-tafsîr in the hâshiyahs on *Anwâr al-Tanzîl*. The most accepted ones are as follows: Tafsîr is the science that investigates the states of the word of Allah in terms of signifying the will of Allah. This definition mainly belongs to al-Taftâzânî in his hâshiyah on *al-Kashshâf*. Despite the objections directed to it, the definition was accepted in the later phases and there were not any detailed discussions on it. From this point of view, it can be concluded that there is a common tafsîr definition in Anwâr al-Tanzîl hâshiyahs due to the fact that the majority concurred with this definition. The prevalence of this definition is also out of the question for al-Kashshâf hâshiyahs. Its prevalence in the following literature may be attributed to its implementation in accordance with the definition requirements. Because in the definitions made based on the subject, the subject is regarded as genus, and how this subject is addressed is also considered as a difference (fasl). Accordingly, in the above definition, the subject of the tafsîr is explained as the states of Kalam, and the direction in which it is addressed is expressed in terms of the will of Allah. Thus, the subject of tafsîr and its research direction were explained and its difference from other sciences researching the Qur'ân was also stated. According to the second most widespread definition in the hâshiyahs, tafsîr is a science in which the meanings of the Kalam of Allah are known in terms of human capacity/capability. This definition is more or less a description (rasm) compared to the previous one. Hence, it is a looser definition. For this reason, the definition does not allow tafsîr to be separated from other sciences. Because, the meanings of words in the Qur'ân, language sciences and religious sciences are also explored. However, in the other definition, the difference of tafsîr was taken into consideration by including the directional record and the will/intent expression more quickly. On the other hand, the second definition has a limitation of being based on human capacity/capability that reveals some features of the tafsîr more clearly. This limitation expresses that the research in tafsîr is based on suppositional data in one way and continuity in another. Both definitions in the hâshiyahs show that there are clear and common definitions of ilm al-tafsîr between the hijri 9th and 12th centuries. It is stated that with a few exceptions, in almost all of the hâshiyahs, the ilm al-tafsîr is divided into two parts as tafsîr and ta'wîl. The tafsîr here is based on narrative, and ta'wîl is based on reason. Explanation of both of them in this way can be seen in al-Kashshâf. Accordingly, it is understood that both concepts become evident in al-Kashshâf and Anwâr al-Tanzîl hâshiyahs. However, when we look at some tafsîr introductions, and literature of ulûm al-Qur'ân, it is observed that vastly different explanations have been made about them. This gives the impression that there is no clear and widespread acceptance of them. However, by explaining as mentioned, their meaning becomes clear in the next literature. Because this explanation about them is essentially a statement that al-Mâturîdî conveyed from his predecessors. Accordingly, an explanation about both concepts that was conveyed from the early period has gained acceptance and became widespread especially in the sharhs-hâshiyahs for the following process. Since al-Baydâwî associates both concepts with muhkam and mutashâbih, the commentators also explained this relationship. They contain the definitions of the muhkam and mutashâbih, which al-Baydâwî made in accordance with Shâfi'î method. Accordingly, muhkam are the ones that is clear in terms of what is meant, and do not need further explanation. Examples of muhkam are verses about shari'a 'orders, inheritance distribution, transactions, and marriage issues. The provisions on these issues should be based on narrative, not reason. Thus, the explanation of muhkam becomes tafsîr. The mutashâbih is interpreted since the meaning is not clear. In this case, their interpretation is also ta'wîl. The religious sciences that tafsîr benefits from are explained as being hadith, fiqh, theology, mysticism, and usûl al-fiqh, and this case expresses a general opinion. Literary sciences required for tafsîr are also described as glossary, derivation, morphology, grammar, bayân, ma'ânî, and badî'. However, there are two opinions about the knowledge of disciplines such as prosody, rhyme, qard al-shi'r, khat, and inshâ. According to one opinion, since these sciences are not related to the Qur'ân, it is not necessary to know them in order to interpret

them. According to the other one, for a competent interpretation activity, these sciences must be known, and their data are thought to contribute to tafsir.

Keywords: Tafsir, Anwâr al-Tanzil, Sharh-Hâshiyah, Nature, Tafsir-Ta'wîl, Sciences.

Envâru't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

Öz: Envâru't-tenzîl hâşiyelerinde ilm-i tefsirin yaygın olarak benimsenen iki tanımı bulunmaktadır. Bunlardan en fazla kabul göreni şöyledir: Tefsir, Allah'ın muradına delalet etmesi açısından Allah kelamının hallerini araştıran ilimdir. Bu tanım esasen *el-Keşşâf* hâşiyesinde Teftâzânî'ye aittir. Tanım, ona yöneltilen itirazlara rağmen sonraki hâşiyelerde kabul görmüş ve onun hakkında detaylı bir tartışma süreci yaşanmamıştır. Buradan hareketle tanıma çoğunluğun yer vermesi itibariyle Envâru't-tenzîl hâşiyelerinde ortak bir tefsir tanımının bulunduğu sonucuna varılabilir. Bu tanımın yaygınlığı el-Keşşâf hâşiyelerinde de söz konusu değildir. Onun sonraki literatürde yaygınlık kazanması tanım şartlarına uygun bir şekilde yapılmasına bağlanabilir. Zira konu esas alınarak yapılan tanımlarda konu, cins; konunun ele alındığı yön de fasıl olarak kabul edilmektedir. Buna göre yukarıdaki tanımda, tefsirin araştırdığı konu kelamın halleri olarak açıklanmakta ve o konuyu ele aldığı yön de Allah'ın muradı açısından şeklinde ifade edilmektedir. Böylece tefsirin konusu ve bu konuyu araştırma yönü açıklanmış ve Kur'an'ı araştıran diğer ilimlerden de farkı belirtilmiştir. Hâşiyelerde en yaygın ikinci tanıma göre tefsir, Allah kelamının manalarının beşer gücü nispetinde bilindiği ilimdir. Bu tanım öncekine nazaran bir resm, yani daha serbest bir tanımdır. Bu sebeple tanım, tefsirin diğer ilimlerden ayrışmasına imkân vermemektedir. Zira Kur'an'da lafızların manalarını dil ilimleri ve şer'î ilimler de araştırmaktadır. Ancak diğer tanımda daha dakik bir şekilde yön kaydına ve murad ifadesine yer verilerek tefsirin farkı gözetilmiştir. Buna karşın ikinci tanım tefsirin bazı özelliklerini daha açık olarak ortaya koyan beşer gücü nispetinde kaydına sahiptir. Bu kayıt tefsirdeki araştırmaların bir yönüyle zannî verilere dayalı olduğunu bir yönüyle de sürekliliğini ifade etmektedir. Hâşiyelerde yer alan her iki tanım da hicri 9 ila 12. asırlar arasında ilm-i tefsirin belirgin ve yaygın tanımları bulunduğunu göstermektedir. Birkaç istisnaıyla birlikte hâşiyelerin hemen tamamında ilm-i tefsirin tefsir ve tevil olmak üzere iki kısma ayrıldığı ifade edilmektedir. Buradaki tefsirin rivayete, tevilin de dirayete dayalı olduğu belirtilmektedir. Her ikisinin bu şekilde açıklanması el-Keşşâf hâşiyelerinde de görülmektedir. Buna göre her iki kavramın el-Keşşâf ve Envâru't-tenzîl hâşiyelerinde belirginleştiği anlaşılmaktadır. Halbuki bazı tefsir mukaddimelerine ve ulümü'l-Kur'ân eserlerine bakıldığında onlarla ilgili çok farklı açıklamaların yapıldığı görülmektedir. Bu da onlar hakkında belirgin ve yaygın bir kabulün bulunmadığı izlenimini vermektedir. Ancak bahsedilen şekilde açıklanarak onların anlamı sonraki literatürde belirginleşmiştir. Zira onlara dair bu açıklama esasen Mâtürîdî'nin selef âlimlerinden naklettiği bir açıklamadır. Buna göre her iki kavramla ilgili olarak erken dönemden nakledilen bir açıklama ilerleyen süreçte özellikle şerh-hâşiyelerde kabul görüp yaygınlaşmıştır. Beyzâvî her iki kavramı muhkem ve müteşâbihle ilişkilendirdiğinden dolayı şârihler bu ilişkiyi de açıklamışlardır. Onlar Beyzâvî'nin Şâfiî usulüne göre yaptığı muhkem ve müteşâbih tanımlarına yer vermektedirler. Buna göre muhkemler, ne kastedildiği açık olup izaha ihtiyaç duymayanlardır. Konuları itibariyle muhkemlere şeri'atın emirleri, miras taksimleri, muamelat ve nikâh meseleleri hakkındaki âyetler örnek verilmektedir. Bu konulardaki hükümlerde dirayete değil, rivayete başvurulmalıdır. Böylece muhkemlerin açıklaması tefsir olmaktadır. Müteşâbihlerde ise anlam açık olmadığından yorum yapılmaktadır. Bu durumda onların yorumu da tevidir. Hâşiyelerde tefsirin yararlanacağı dini ilimler hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf ve usul olarak açıklanmakta ve bu, genel bir kanaati ifade etmektedir. Tefsir için gerekli görülen edebî ilimler de lügat, iştikak, sarf, nahiv, beyan, meânî ve bedî' olarak açıklanmaktadır. Ancak arûz, kâfiye, karz-ı şiir, hat ve inşâ gibi ilimlerin bilinmesi konusunda iki kanaat hakimdir. Birine göre bu ilimler Kur'an'la ilgili olmadığından tefsir yapabilmek için onların bilinmesi şart değildir. Diğerine göre yetkin bir tefsir faaliyeti için bu ilimlerin de bilinmesi şart olup onların verilerinin tefsire katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Envâru't-Tenzîl, Şerh-Hâşiyeh, Mahiyet, Tefsir-Te'vil, İlimler.

Giriş

Tefsir ilminin mahiyetine dair müfessirlerin tespit ve değerlendirmeleri tefsir ilminin önemli kaynaklarından biri olan tefsir mukaddimelerinde yer almaktadır. Tefsir mukaddimeleri içerisinde Envârü't-tenzîl'in girişi, hacim bakımından kısa olsa da içerdiği önemli kavramlar, yargılar ve neden olduğu tartışmalar bakımından son derece önemli bir konumda bulunmaktadır. Bu tefsirin girişinde, diğer mukaddimelere nazaran tefsirin mahiyetine dair önemli kavram ve yargıların bulunması onun üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerde bu kavramların daha da geniş bir şekilde incelenip değerlendirilmesine imkân sağlamıştır. Envârü't-tenzîl üzerine mukaddimeden itibaren yazılan şerh ve hâşiyeler sadece tefsirin mahiyetiyle ilgili meselelere dair değil, tefsirde yöntem sorunları ve bazı Kur'an ilimleri hakkında da bilgiler ihtiva etmesi bakımından önemli kaynaklardır.

Beyzâvî, tefsir mukaddimesinde inzâl, tenzîl, muhkem, müteşâbih, i'câz, tehdîf, vâcibü'l-vücûd, tefsir, te'vil, ilm-i tefsir, tezkîr, tefkîr, tathîr, dinî ilimler, edebî-Arabî ilimler, sahabe, tâbiîn, istinbat ve kıraatler gibi birçok kavram kullanmakta ve bunlarla birtakım yargılarda bulunmaktadır. Şerh-hâşiyeye mukaddimeden itibaren başlayan şârihlerin/muhasşîlerin hemen hepsi bu lafızlar üzerine kimi zaman diğer tefsir mukaddimeleri ve ulûmü'l-Kur'ân literatüründe bulunmayan açıklamalar ve tartışmalar yapabilmektedirler. Bu araştırmada ise mezkûr kavramlardan özel olarak ilm-i tefsir, tefsir, te'vil, muhkem, müteşâbih kavramı ve tefsir ilminin istimdat ettiği ilimler hakkındaki açıklama ve değerlendirmeler incelenecektir. Böylece araştırmanın amacı, Envârü't-tenzîl şerh-hâşiyelerinde mezkûr hususlara dair ne tür bilgilerin bulunduğunu, açıklama ve değerlendirmelerin yapıldığını ortaya koymaktır. İlgili şerh-hâşiyeler incelenirken tespit edilen bilgiler ve açıklamalar deskriptif bir yöntemle ortaya konulmaya, kendi aralarında mukayese edilmeye ve gerekli görülen yerlerde de tahliller yapılmaya çalışılacaktır. Ayrıca tespit edilecek malumat bazı el-Keşşâf şerh hâşiyeleri ile diğer tefsir ve ulûmü'l-Kur'ân literatüründeki malumat ile de karşılaştırılacaktır. Bununla birlikte Beyzâvî tefsiri hâşiyeleri üzerinden hicri 9 ila 12. asırlar arasında tefsirin mahiyetiyle ilgili tespit edilen açıklama ve tartışmalar, dönemin şârihlerinin de nasıl bir tefsir tasavvuruna sahip olduklarına dair ipuçları sunacak, ayrıca günümüzde tefsir alanında onun mahiyeti, tanımı ve işlevi gibi konularda yapılan tartışmalara da katkı sağlayacaktır.

Tefsirin mahiyetine dair günümüzdeki çalışmaların ise ya el-Keşşâf hâşiyeleri ya da bazı müfessirlerle sınırlı tutulduğu görülmektedir.¹ Bu çalışmada onlardan farklı olarak Envârü't-tenzîl hâşiyeleri dikkate alınacaktır. 7. asırdan itibaren tefsir literatürünün müstakil tefsirlerin yanı sıra şerh-hâşiyeler üzerinden de gelişme kaydettiği dikkate alındığında bahsedilen meselelerin el-Keşşâf hâşiyelerinin haricinde Envârü't-tenzîl hâşiyeleri üzerinden de incelenmesi önemli olacaktır. Beyzâvî tefsiri hâşiyelerinde mezkûr hususlarda yapılan açıklama ve değerlendirmelerin genelde tefsir özelde de diğer hâşiyelerdeki bilgilerle mukayese edilmesi aralarındaki benzer veya farklı yönleri belirginleştirecektir. Tespit edilecek benzer yönler, bizatihi incelenen ve mukayese edilen literatürde tefsirin mahiyetiyle ilgili bazı meseleler hakkında ortak kanaatlere sahip olduğunu ve bu kanaatlere dair bir sürekliliğin bulunduğunu gösterecektir. Öte yandan farklılıkların tespit edilmesi, aynı meseleler hakkında önceki literatürde çeşitli açıklamalar bulunurken onlara dair sonraki literatürde bazı kanaatlerin öne çıkıp bazılarının da artık itibar edilmediğini ortaya koyacaktır. Bununla birlikte Envârü't-tenzîl hâşiyelerinin haricindeki el-Keşşâf hâşiyelerinde tefsirin hangi ilimlerden istimdat ettiği ya da etmesi gerektiği hakkında mülahazalara rastlanmamaktadır. Müstakil tefsirlerin mukaddimelerinde ise istimdat edilecek ilimlere dair açıklamalar bulunsun da

¹ Örneğin bk. M. Taha Boyalık, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlihi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100; a.mlf., "el-Keşşâf Şerh-Hâşiyeye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazariyat* 4/1 (2017), 91-118; Mahmut Ayyıldız, *Tefsirin Mahiyeti Üzerine: Muhammed et-Tâhir İbn Aşûr'un Müdevven Bir İlim Olarak Tefsire Yaklaşımı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

Envârü't-tenzîl hâşiyelerinde bu açıklamalara ilave olarak önemli bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Bu literatürdeki kıraat tefsir ilişkisi ile bazı edebi ilimlerle tefsir ilişkisine dair değerlendirmeler buna örnek olarak zikredilebilir. Buna göre ilm-i tefsir, tefsir- te'vil kavramları ve bunların muhkem-müteşâbihle ilişkileri ile tefsirin istimdat ettiği ilimler açısından Envârü't-tenzîl hâşiyelerinin de ayrıca incelenmesi önem arz etmektedir.

Envârü't-tenzîl üzerine yazılmış dört yüzü aşkın şerh, hâşiyeye, ta'lik ve muhâkeme türü eser kaydedilmiştir.² Bu eserlerin her biri şerhe mukaddimeden itibaren başlamamıştır. Bazıları Envârü't-tenzîl'deki sadece bir sûrenin ya da âyetin tefsiri üzerine yazılmıştır. Kütüphane kayıtları dikkate alındığında mukaddimeden itibaren tefsiri şerh edenlerin de bir kısmının günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmada birkaçı matbu, çoğu da yazma olan ve müellifleri hicri 9 ila 12. asırlar arasında yaşayan tespit edebildiğimiz kırk hâşiyeye dikkate alınacaktır. İncelenecek şerh-hâşiyeler Envârü't-tenzîl üzerine yazıldığından, meselelere giriş yapmadan evvel Beyzâvî'nin mukaddimesindeki ilgili kısımların öncelikle kısaca aktarılması gerekmektedir.

1. Envârü't-Tenzîl'in Mukaddimesi ve Tefsirin Mahiyeti

Nâsîrüddin el-Beyzâvî (ö. 685/1286) tefsirinin mukaddimesini üç bölümde ele almaktadır. Adet olduğu üzere o, ilk aşamada besmele ve hamdeleye yer vermektedir. İkinci aşamada tefsirin mahiyetiyle ilgili açıklamalarda bulunmakta, üçüncü aşamada ise tefsiri telif amacından ve bu süreçte takip edeceği bazı yöntemlerden bahsetmektedir. O, mukaddimenin birinci ve ikinci kısımlarında şunları dile getirmektedir:

"Âlemlere bir uyarı olması için kuluna Furkân'ı peyderpey indiren Allah'a hamd olsun. O, halis Arapların fasih hatiplerine sûrelerin en kısasıyla meydan okudu da buna güç yetirebilen kimseyi bulamadı, Kahtânî ediplerden ve Adnânî fasihlerden muârazaya yeltenenleri de susturdu, ta ki onlar kendilerinin büyülediklerini düşündüler. Sonra insanların maslahatlarına göre indirdiklerini, tedebbür etsinler ve akıl sahipleri de öğüt alsınlar diye kendilerine beyan etti. Öyle ki bir kısmı Kitab'ın anası/aslı olan muhkem, diğer bir kısmı da hitabın remizleri olan müteşâbih âyetlerdeki kapalılık örtüsünü insanlar için te'vil ve tefsir ederek kaldırdı..."

Kıymet bakımından ilimlerin en yücesi, şeref ve parlaklık bakımından en üstünü tefsir ilmidir ki o, dinî ilimlerin reisi ve başı, şer'î kaidelerin temeli ve esasıdır. Onunla meşgul olmaya ve o alanda konuşmaya ancak aslı ve fer'î olsun dinî ilimlerin tamamında, çeşitli dallarıyla Arapça sanatlarda ve edebî fenlerde maharet sahibi kimseler layıktır."³

Aktarılan bu metinde yer alan Furkân, tenzîl (ve ona bağlı olarak inzâl), i'câz, tezkîr, muhkem-müteşâbih, tefsir-te'vil, ilm-i tefsir gibi kavramlar ve tefsirin dinî ilimlerin reisi olması, onun hangi ilimlerden yardım alması gerektiği gibi sorunlar şerh ve hâşiyelerde açıklanmakta, bazıları tartışılmaktadır. Dikkat edilirse bu açıklamalarında Beyzâvî ilm-i tefsir kavramını tefsir-te'vilden ayırtılmakta, tefsir-te'vili ayrıca muhkem ve müteşâbihle ilişkilendirmektedir, ancak bu kavramlara dair açıklamalar yapmamakta ve ilm-i tefsirin tanımına da yer vermemektedir. Yine bu açıklamalarıyla dinî ilimler içinde gördüğü tefsiri diğer ilimlerin merkezine yerleştirmekte ve onların aslı/dayanağı olarak tavsif etmektedir. Diğer taraftan da tefsir yapabilmek için dinî ve Arabî ilimlerde maharet sahibi olmayı şart koşmaktadır. Ancak onun bu ifadeleri bir mübalağa olarak da okunabilir. Diğer bir ifadeyle tefsir için bilinmesi şart koşulan dinî ve Arabî/edebî ilimlerin neler olduğu ana hatlarıyla belli olsa da onlardan hangisinin gerekli olduğu ya da hepsinin tefsir için gerekli olup olmadığı çok açık değildir. Haliyle araştırmada sadece ilm-i tefsir, tefsir-te'vil kavramları, onların muhkem-müteşâbihle

² bk. Şükrü Maden, "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 609-651.

³ Nâsîrüddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 1/23.

ilişkisi ve tefsir ilminin hangi ilimlerden yardım alması gerektiği gibi meselelere odaklanılacaktır.

2. İlm-i Tefsirin Tanımı

Envârü't-tenzîl hâşiyelerinde müdevven bir ilim olarak tefsirin dört tür tanımına yer verilmektedir. Tanımlar kendi aralarında farklı vurgular ve kayıtlar taşımaktadır. Bunlardan birincisi diğerlerine nazaran en fazla zikredilen ve yaygınlık kazanmış olan şu tanımdır: 1) Tefsir ilmi, "Allah'ın muradına delalet etmesi açısından Allah kelamının hallerini araştıran ilimdir."⁴

Bu tanıma zikrederken şârihlerin çoğu ona dair herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır. İstisnaî olarak Ahmed es-Sinôbî (ö. 914/1508) tanımdaki *araştıran ilim* ifadesine itiraz etmekte ve onun yerine marifet teriminin kullanılmasını daha doğru bulmaktadır. Çünkü ona göre, ilim kavramı kaidelere ve usule sahip olma anlamındadır. Tefsir ilminin ise meselelerini üzerine inşa edeceği kaideleri yoktur. Bu sebeple tanım "Allah'ın muradına delalet etmesi açısından Allah kelamının hallerinin bilinmesidir (marifet)" şeklinde olmalıdır.⁵ Ancak Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780) Beyzâvî'nin mukaddimede tefsire izafe ettiği ilim kavramını farklı açıdan izah etmektedir. Ona göre Beyzâvî'nin, ilm-i tefsiri, ilimlerin en yücesi olarak takdim ederken kullandığı *ilimler* kavramı müdevven ilimler anlamındadır. Bu ilimlerle de ister meseleler ister meselelerin tasdiki isterse de bu tasdikten meleke kesp etmek kastedilsin fark etmemektedir. Ancak daha meşhur olduğundan dolayı onunla meselelerin kastedildiği açıktır.⁶ Her iki yaklaşım arasında bariz bir fark bulunmaktadır: Ahmed es-Sinôbî ilim kavramının sahip olduğu anlamlardan birini esas alarak tefsir için ilim kavramının hakiki anlamda kullanılamayacağını düşünmektedir. Konevî ise kavramın esasında üç anlamı bulunduğunu ve daha meşhur olduğundan dolayı da meseleler anlamında kullanıldığını belirterek ilim kavramının tefsire nispetinin hakikî anlamda olduğunu söylemiş olmaktadır.

⁴ Bu tanım için kronolojik olarak bk. Nureddin Hamza b. Mahmud el-Karamânî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Efendi, 55), 5a; es-Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kirîmî, *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, 147), 4a; Hüseyin b. Şihabüddin İbn Kâvân el-Geylânî, *Hâşiye 'alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî* (Kastamonu: Kastamonu YEK, 1913), 30b; Muhammed b. İbrahim el-Harrâşî el-Hatîbü'l-Vezîrî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, 109), 5a; Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî, *Fethu'l-celîl bi-beyânî hafîyyi Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 312), 2a; İdrîs b. Hüsâmeddin Ali el-Bitlisî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 303), 19b; Muslihuddin Muhammed el-Lârî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 37), 6a; Muhammed Emîn Emîr Pa-dîşah el-Buhârî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, 129), 6b; Muhammed b. Cemâleddin b. Ramazan eş-Şîrvânî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 354), 7a; Mehmed Emin b. Sadreddin eş-Şîrvânî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 7b-8a; Abdullah b. Muhammed el-Kürdî, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 317), 1b; Şeyhülislâm Feyzullah b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Erzurûmî, *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7348), 10b, 16a; Şeyhülislâm Mentesezâde Abdürrahim Efendi, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 244), 15b; Altunçoğkzâde Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî, *el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi Tefsîri'l-Beyzâvî* (Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Velîyüddin Efendi, 306), 1/29a; Yusuf b. Hamza eş-Şehrezûrî es-Sûrânî, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl ve esrâri't-tevîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 75), 13b.

⁵ Ahmed es-Sinôbî, *Mazharu Envârî't-tenzîl fî keşfi esrâri't-tevîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 192), 11b.

⁶ İsmâüddin İsmail b. Muhammed el-Konevî, *Hâşiye 'alâ tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve ma'ahû Hâşiyeti'l-İbni't-Temcîd*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/34.

Ahmed es-Sinôbî ayrıca tanımında niçin *murada delalet etmesi açısından* dendiğini izah etmektedir. Ona göre bunun sebebi, Kur'an'ı Allah'ın muradına delaleti açısından değil de Allah kelâmı olması açısından araştıran diğer ilimleri tanımın dışında tutmaktır.⁷ Bahâeddin el-Âmilî (ö. 1031/1622) ise tanımında zikredilen Allah kelâmından kastın, onun bilinen ve yaygın tek kelâmı, yani Kur'an olduğunu ifade etmektedir. Ona göre böylece tefsirin araştırmasına kudsî hadisler dahil olmamaktadır.⁸ Diğer bir şârih İdrîs-i Bitlîsî (ö. 926/1520) tanımında özellikle *Furkânî Kelam* tabirini kullanmaktadır. Zira o, Hz. Peygamber'e vahyedilen Kur'an'ın Arapça harf, ses ve lafızlara dökülmüş halde indiğine dikkat çekmektedir.⁹ İdrîs-i Bitlîsî, indirilen vahyin lafız ve seslerden mürekkebe bir kelâm olduğunu belirterek tefsirin esasında araştırdığı kelâmın, kelâm-ı nefsî değil, kelâm-ı lafzî olduğuna ağırlık vermektedir. Burada açıkça kelâm ilmindeki lafzî kelâm ve nefsî kelâm ayrımının tanıma etki ettiği görülmektedir. Yukarıdaki açıklamalarda ise ayrıca tefsirin konusunun sadece Kur'an olduğu, Kur'an'ı da Allah'ın muradına delalet etmesi açısından araştırdığı belirtilerek tefsir ve diğer şer'î ilimler birbirinden ayrırt edilmektedir. Diğer ilimler Kur'an'ı kendi konu ve konuya dair meseleleri etrafında araştırsalar da bu araştırmannın farklı hasiyetlerden olduğu kabul edilmektedir.

Bezzâvî tefsiri hâşiyelerinde en fazla görülen yukarıdaki tanım, esasen el-Keşşâf hâşiyesinde Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yaptığı tanımdır.¹⁰ Onun yaptığı bu tanımın, ona yöneltilen itirazlara¹¹ rağmen sonraki şerh-hâşiyelerinde büyük ölçüde kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca bu tanımın, kime ait olduğu tasrih edilmeden aktarılması da şârihler tarafından kanıksandığını doğrulamaktadır. Bazı şârihlerin özellikle tanımında ilim yerine marifet kavramını kullanmayı tercih etmesi Teftâzânî'nin tanımına yöneltilen eleştirilerden sonraki şârihlerin haberdar olduğu anlamına gelmektedir. Durum böyle olsa da Teftâzânî'nin tanımı bu haliyle kabul edilmiş, bu tanım bağlamında detaylı bir tartışma süreci yaşanmamıştır. Buradan hareketle tanıma çoğunluğun yer vermesi itibariyle Envârü't-tenzîl hâşiyelerinde ortak bir tefsir tanımının bulunduğu sonucuna varılabilir. Dahası aynı tanımın bu yaygınlığı el-Keşşâf hâşiyelerinde de söz konusu değildir.¹² Onun sonraki literatürde yaygınlık kazanma sebebi iki şekilde açıklanabilir: İlk olarak Teftâzânî'nin hâşiyesinin, Envârü't-tenzîl hâşiyelerinde sıklıkla atfı almasıdır. İkinci olarak tanımın gerekli şartlara uygun yapıldığına dikkat çekilebilir. Zira konu esas alınarak yapılan tanımlarda konu, cins; konunun ele alındığı yön de fasıl olarak kabul edilmektedir. Buna göre tanımında, tefsirin araştırdığı konu *kelâmın halleri* olarak açıklanmakta ve o konuyu ele aldığı yönün *Allah'ın muradı açısından* şeklinde belirtilmesiyle de diğer ilimlerden ayrışması sağlanmaya çalışılmaktadır.

Hâşiyelerde zikredilen ikinci yaygın tanım ise şöyledir: ı) Tefsir ilmi, "Allah kelâmının manalarının beşer gücü nispetinde bilindiği ilimdir."¹³ Teftâzânî'nin sonraki hâşiyelere etkisi

⁷ Sinôbî, *Mazharu Envâri't-tenzîl* (Şehid Ali Paşa, 192), 11b.

⁸ Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed el-Âmilî, *Hâşiyeye 'alâ Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 484), 8a.

⁹ İdrîs-i Bitlîsî, *Hâşiyeye* (Ayasofya, 303), 19a-19b.

¹⁰ bk. Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, *Hâşiyeye 'alâ tefsîri'l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 590), 4b. [buradaki toplam varak sayısı silindi]

¹¹ Bu itirazlar için bk. Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed el-Fenârî, *'Aynu'l-â'yân: Kitâbu tefsîri'l-Fâtihâ* (İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325), 4-5.

¹² Cürcânî, Musannifek, Hasan Çelebi, Kemaleddin İsmail el-Karamânî, Taşköprülüzâde, Hamid b. Ali el-İmâdî hariç Teftâzânî sonrasında hâşiyelerde bu tanımın mevcudiyetinden bahsedilmez. bk. Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşiyeye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", 100-110, 113-117.

¹³ Bu tanım için kronolojik olarak bk. Muhammed b. Ferâmerz b. Ali Molla Hüseyin, *Hâşiyeye 'alâ evâilî Tefsîri'l-Kâdî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 176), 8a; Dede Ömer Rüşenî, *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese, 24), 2a; Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocевî, *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, thk. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 1/19; Muslihuddin Mustafa b. Şâban el-Gelibolî es-Sürûrî, *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 67), 3b; Mahmûd b. Hüseyin el-Efdalî es-Sâdikî el-Geylânî, *Hâşiyeye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-tevîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 53), 11b; Kınalızâde Ali Alâeddin b. Muhammed Hinnâvizâde, *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud

1046 | Enes Büyük. Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

dikkate alındığında, bu ikinci tanıma yer verenlerin Teftezânî'ninki gibi teknik bir tanıma gereksiz gördükleri düşünülebilir. Bu sebeple tefsir hakkında daha iyi bir tasavvur sunan tanıma da ihtiyaç duymamış olabilirler. Onların bu tanımları tam had özelliği taşımaktan ziyade bir resmdir. Bu sebeple tanım, örneğin tefsirin diğer ilimlerden ayrışmasına imkân vermemektedir. Zira Kur'an'da manaların araştırmasını dil ilimleri ve şer'î ilimler de yapmaktadır. Ancak diğer tanımda daha dakik bir şekilde haysiyet kaydına ve murad ifadesine yer verilerek tefsirin farkı gözetilmiştir. Buna karşın ikinci tanım ilkinden farklı olarak *beşer gücü nispetinde* kaydına sahiptir. Bu kayıt tefsirde murad araştırmalarının bir yönüyle zannî verilere dayalı olduğunu bir yönüyle de sürekliliğini ifade etmektedir.

Üçüncü olarak bazı hâşiyelerde Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ının girişindeki şu tanım da görülmektedir: ıı) "Allah'ın Hz. Peygamber'e inzâl ettiği kitabının anlaşılması, manalarının beyan edildiği, hükümlerinin ve hikmetlerinin çıkarıldığı ilimdir."¹⁴ Bazı şârihler son olarak Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) tanımını da zikretmektedir. Ona göre tefsir ilmi, ıv) "Kur'an lafızlarının telaffuz keyfiyetinin, müfret ve mürekkep haldeki hükümlerinin, terkip halinin onlara yüklediği manaların ve müphem lafızların tavzihi, sebebin, hikâyenin ve neshin bilinmesi gibi onları tamamlayıcı hususların araştırıldığı ilimdir." Tanımda açıkça belirtilen âyetin sebebi, hikâyesi, neshi gibi rivayetle ilgili yönlerin haricinde lafızların kıraat, lügat, sarf, i'rab, beyân, meânî, bed'î ilimleri açısından incelenmesi kastedilmektedir.¹⁵ Her iki tanım da resm olup fazlalıklar içermekte ve hâşiyelerde nadiren görülmektedir.

Zikredilen dört tanım arasında teknik açıdan ciddi farklılıklar bulunurken özellikle de ilk üç tanımın ortak bir tefsir tasavvuru sunduğu ifade edilmelidir. Öyle ki şârihler o tanımları zikrettikten sonra, ilerleyen başlıklarda detaylı olarak inceleneceği üzere tefsir ilminin rivayet ve dirayet şeklinde iki kısma ayrıldığını söylemektedirler. Bununla birlikte iyi bir tefsir faaliyeti için dirayet kısmına dâhil olan fıkıh, kelim, tasavvuf gibi ilimlerin bilinmesini de şart koşmaktadırlar. Özellikle fıkıh ve tasavvufun şart koşulması açısından bakıldığında tefsir ilmindeki dirayet faaliyetinin çok yönlü bir süreci kapsadığı anlaşılmaktadır. Zira Kur'an'ın içerdiği hükümlerin âyetlerde her zaman açıkça bulunmadığı, çoğu zaman delalet ve işaret yoluyla orada yer aldığı kabul edilmektedir. Buna göre her müfessirin oradan kendi dönemlerinin (amele, ahlaka, metafiziğe dair) problemleri için sürekli yeni hükümler "istinbat" edeceği düşünülmektedir. Öte yandan bu tarz bir anlam tasavvuru âyetlerin zâhiri, batını, hat ve matla'ı bulunduğu dile getirilerek de teyit edilmektedir. Buna göre âyetlerin çeşitli anlam katmanları bulunduğundan dolayı müfessirler bunları kendi istidatları ölçüsünde ortaya çıkarmaktadırlar.¹⁶ Bu açıklamalara göre tanımlar tefsir ilminde bir yönüyle muradın tespit edil-

Efendi, 280), 15b; Sıbgatullah b. Rûhullah el-Berveçî, *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Fâtiha min Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 226), 7b; Abdülhalim b. Abdullah el-Germiyânî er-Rûmî, *Hâşiyeye 'alâ Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 306), 8b; Abdülhakim b. Muhammed es-Siyalkûtî, *Hâşiyeye 'alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî* (İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1270), 1/14; Abdülganî b. İsmâil en-Nablûsî, *et-Tahrîrû'l-hâvî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 199), 35b. Yukarıda zikredilen tanım "Allah kelamının manasını (rivayet ve dirayetle) mutlak olarak beyan etmek" şeklinde de kısaltılmaktadır. bk. Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* (Beirut: Dâru Sadr, ts.), 1/15; Müellifi Meçhul, *Şerhu dibâceti Envâri't-tenzîl ve esrâri't-tevîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 89), 25a-25b.

¹⁴ bk. Barzancî, *Enhârü's-selsebîl* (Velîyüddin Efendi, 303), 13b. Krş. Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006), 22.

¹⁵ bk. İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî el-Halebî, *Hâşiyeye 'alâ Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 306), 9a; Emîr Padişah, *Hâşiyeye* (Yenicami, 129), 6b; es-Seyyid Muhammed b. Rasûlül-Hüseynî el-Barzancî, *Enhârü's-selsebîl li riyâzi envâri't-tenzîl ve mizâcü'z-zencebîl li hiyâzi esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Velîyüddin Efendi, 303), 13b; Said b. Yusuf b. Cemaleddin, *Hâşiyeye 'alâ hutbeti Envâri't-tenzîl* (Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50), 16b-17a. Yusuf b. Abdullah'ın yer verdiği tanım da buna yakındır bk. Yusuf b. Abdullah b. İsmail el-Kuraşî el-Emevî, *Şerhu dibâceti Tefsîri'l-Kâdî* (Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdaî Efendi, 102), 17a.

¹⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/56; Seyhâde, *Hâşiyeye*, 1/14.

diğeri diğer yönüyle de çeşitli açılardan anlamların üretildiği ya da yorumların yapıldığı şekilde bir tasavvur sunmaktadır. Zerkeşî'nin tanımında da bu durum manaların beyan edilmesi ve hükümlerin çıkarılması (istihraç) olarak açıklanmıştır. Ebû Hayyân'ın tanımı dirayet vurgusu içerse de bu, salt dil ve belâgat analizleriyle sınırlıdır. Ayrıca yaygın olan tanımların ilk ikisi olduğu düşünüldüğünde onlara yer veren şârihler nazarında tefsirin daha geniş düzeyde rivayet ve dirayeti kapsayan bir mahiyete sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda şârihlerin ilm-i tefsir ile tefsir kavramını birbirinden ayırt etmelerine ayrıca dikkat çekmek gerekmektedir. Esasında bu ayrımı Beyzâvî, mukaddimede kendisi yapmaktadır. Âyetlerin tefsir ve te'vil bulunduğunu belirttiikten sonra ilm-i tefsir tabirini kullanmaktadır. Buna göre şârihler Beyzâvî'nin ilm-i tefsir tabirini geniş anlamıyla kullandığını ifade edip yukarıda zikrettiğimiz tanımlara yer vermektedirler. Onlara göre tefsir Allah kelâmının manalarının rivayet yoluyla açıklanması, te'vil de dirayet yoluyla açıklanması anlamındadır. Sonraki süreçte ise tefsir Allah kelâmının manasını mutlak olarak açıklayan *müdevven bir ilmin* ismine dönüşmüştür. Buradaki mutlak olarak açıklama ise ister *rivayetle* isterse de *dirayetle* olsun her ikisini de kapsamaktadır. İlm-i tefsirin böylesi geniş anlamıyla kullanılması, bu ilmin kapsadığı tefsir aşamasından ayırt edilmesini ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle ilm-i tefsirin müdevven bir ilim anlamında kullanıldığı, tefsir kavramının ise daha özel bir anlama sahip olduğu ve ilm-i tefsir tarafından kuşatıldığı anlaşılmaktadır. İlm-i tefsir kavramının tefsir ve te'vil aşamalarını kuşattığının ifade edilmesi yine el-Keşşâf şerh-hâşiyelerinde de görülmekte, Kutbüddin er-Râzî (ö. 766/1365), Teftâzânî ve Cürçânî (ö. 816/1413) gibi önde gelen el-Keşşâf şârihleri tarafından da belirtilmektedir.¹⁷ Bu açıklamalar ilm-i tefsirin tefsir kavramından ayırt edilmesinin Beyzâvî'nin metninde ve el-Keşşâf şerh-hâşiyelerinde de belirginleştiğini, bu belirginliğin sonraki süreçte gelişen Envârü't-tenzîl şerh-hâşiyelerinde de devam ettiğini göstermektedir. O halde Envârü't-tenzîl hâşiyeleri bağlamında her iki kavrama biraz daha yakından bakılmalıdır.

3. Tefsir ve Te'vil Kavramları

Beyzâvî'nin Envârü't-tenzîl'e yazdığı mukaddimenin birinci, yani besmele ve hamdele faslında muhkem-müteşâbihle birlikte tefsir ve te'vil kavramlarını kullandığı, ancak her iki kavrama ve onlar etrafında ortaya çıkan kimi sorunlara dair herhangi bir açıklama yapmadığı ifade edilmişti. Şârihler mukaddimenin hem birinci kısmında hem de tefsirin mahiyetine dair açıklamaların yapıldığı ikinci kısmında tefsir-te'vil kavramı hakkında izahlarda bulunmaktadırlar. [burada iki cümle silindi]

Beyzâvî mukaddimenin birinci kısmında şöyle söylemektedir: "Bir kısmı Kitab'ın anası/aslı olan muhkem, diğer bir kısmı da hitabın remizleri olan müteşâbih âyetlerdeki kapalılık örtüsünü insanlar için te'vil ve tefsir ederek kaldırdı."¹⁸ Beyzâvî bu cümlesinde tefsir ve te'vil kavramlarını muhkem ve müteşâbih lafızlarıyla ilişkilendirmektedir. Buna göre şârihler bir yandan tefsir-te'vil kavramlarını açıklamakta, diğer yandan bunların muhkem ve müteşâbih lafızlarla ilişkisinden bahsetmektedirler. Burada açıklamasını yaptıkları tefsir-te'vil kavramlarını, daha sonra mukaddimenin ikinci faslında zikri geçen ilm-i tefsiri açıklarken onun kapsadığı iki ayrı kısım olarak takdim etmektedirler.

İnceleme imkânı bulduğumuz hâşiyelerin çoğunda şârihler tefsir ve te'vil kavramlarına ortak bir açıklama getirmektedirler. Her ikisinin sözlük anlamları ve istikaklarını verdikten sonra terim anlamını açıklamaktadırlar. Onların izahlarına göre te'vil, yönlendirici bir delil ile kelâmı bazı muhtemel anlamlarına sarf etmek ve o anlamı diğer ihtimallere kaşı tercih

¹⁷ bk. Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî, *Şerhu müşkilâti'l-Keşşâf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 621), 5b; Teftâzânî, *Hâşiyeye* (Fatih, 590), 4b; Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *Hâşiyeye 'ale'l-Keşşâf* (Mısır: Mektebe Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1966), 15.

¹⁸ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/23. Cümledeki failin Allah ya da Hz. Peygamber olması muhtemeldir. bk. Halebî, *Hâşiyeye* (Ayasofya, 306), 5b.

1048 | Enes Büyük. Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

etmek olup dirayetle ilgilidir. Örneğin lafız, birçok muhtemel manaya geldiğinde ümmetin icmâsına, mütevâtir haberlere ve muhkem âyetlere uygun olması için taşıdığı manalardan bazısına hamledilmelidir. Te'vil dönmek ve yönelmek anlamındaki e-v-l kökünden türediği için, delilin gerektirdiği yöne doğru lafzın yönlendirilmesi de te'vil olarak isimlendirilmiştir. Te'vil; icmâ, muhkem âyetler ve mütevâtir haberler ile Arapça kaidelere uygun olursa sahih, değilse fasit kabul edilmektedir. Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki tefsirin aksine te'vilde mutlaka rey ve dirayet bulunmaktadır. Öte yandan dirayete istinat etmeyen tefsir ise salt nakil ve rivayete bağlıdır. O, ayetin sebep-i nüzûlünden haber vermek ve kim hakkında indiğini beyan etmek gibi hususlarda semâ'a ve nakle dayalı olarak mananın beyan edilmesinden ve ortaya çıkarılmasından ibarettir. Tefsirin ilişkili olduğu bu bilgilere kesin bir şekilde sahip olanlar ise sadece nüzûle şahit olan ve onları gözleriyle bizzat gören sahabilerdir. O halde tefsir, görerek elde ettikleri kesin bilgiyle manayı keşfedebildikleri için sonrakilere nazaran ancak onlar için caizdir. Sonrakiler bu konularda, nüzûle şahit olan sahabeye dayanmadan konuşursa reyyle tefsir yapmış olmaktadır ve Hz. Peygamber onları "Kim Kur'an'ı kendi reyiyile tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın!" sözüyle tehdit etmiştir. Selefin ve müçtehit fakihlerin reyleriyle Kur'an'dan yaptıkları anlam istinbatı ise tefsir değil, te'vil olarak kabul edilmektedir.¹⁹

Bazı şârihler bu açıklamanın yanı sıra tefsirle ilgili olarak kısmen iki farklı açıklamaya daha yer vermektedirler. Buna göre tefsir, "içinde şüphe bulunmayacak şekilde mananın keşfi ya da tek bir anlama muhtemel lafzın beyanı" şeklinde de açıklanmaktadır.²⁰ Tefsir için zikredilen bu açıklamalar esasen yukarıda belirtildiği üzere "tefsirin nakle dayalı olması"nın birer uzantısıdır. Şöyle ki rivayete dayalı olan tefsir bilgisi esasında bizzat görme ve şahit olmaya dayalı bir bilgidir. Böylesi bir bilgi de kesinlik içerdiğinden âyet hakkında yapılan "tefsir"de şüphe bulunmamaktadır. Bunun diğer bir uzantısı olarak da eğer tefsir bilgisi kesinlik içeriyorsa orada farklı anlamlar yerine sadece tek bir anlam bulunmuş olacaktır. Haliyle tefsir de tek bir mananın ortaya çıkarılması anlamına gelecektir. Ancak tefsir bilgisinin büyük bir kısmı âhâd haberlerle nakledilmekte, bu yolla nakledilen tefsir bilgisi de kesinliğe sahip olmamakta ve haliyle muhtemel anlamları da teke indirebilecek bir özellik taşımamaktadır. Buradaki kesinlik ile rivayetlere konu olmadan önce sahabenin 'iyânına ve şehadetine dayanan tefsir bilgisi kastedilmektedir.

Şârihlerin çoğu te'vilin terim anlamını ifade ederken, lafzı muhtemel anlama hamletme sürecinde dikkate alınacak delili genellikle Arapça dil kaideleri olarak açıklamaktadırlar. Hatta bazıları bunu lügat, iştikak, sarf, nahiv, beyân, meânî ve muhâdarât gibi ilimler olarak tasrih etmektedirler.²¹ Ancak diğer bazı şârihlere göre bu delil/ler sadece Arapça dil kaidelerinden oluşmamaktadır. Deliller, bazen şer'î asıllar (usul) olarak da ifade edilen muhkem âyetler, mütevâtir hadisler ve ümmetin icmâsı da olabilmektedir. Bazı şârihler bunlara ilave olarak âyetin siyak-sibakına uygunluğu, sahih akıl (nazar) yürütmeyi ve kat'î aklî delilleri de zikretmektedirler.²² Buradan anlaşılmaktadır ki te'vil sürecinde sıklıkla dil kaidelerinin zik-

¹⁹ Bu açıklamalar için kronolojik olarak bk. el-Hatîbü'l-Vezîrî, *Hâşiye* (Bağdatlı Vehbi Efendi, 109), 4a, 5a; İdrîs-i Bitlisî, *Hâşiye* (Ayasofya, 303), 11a, 19b; İsmâüddin el-İsferâyîni İbrâhim b. Muhammed b. Arabşah, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl* (İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Hakses, 8671), 3a; Şeyhzâde, *Hâşiye*, 1/14; Sürûrî, *Hâşiye* (Yusuf Ağa, 67), 3a; Hinnâvîzâde, *Hâşiye* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 9a-9b; Şirvânî, *Hâşiye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 5a; Germiyânî, *Hâşiye* (Laleli, 306), 5b; Siyalkûtî, *Hâşiye*, 1/9, 14; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 1/10, 15; Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, *Hâşiye* (Yazma Bağışlar, 7348), 10b, Nablûsî, *et-Tahrîrü'l-hâvî* (Şehid Ali Paşa, 199), 21a; Altunçoçkzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Velîüddin Efendi, 306), 1/17b; Konevî, *Hâşiye*, 1/31, 39; Sürânî, *Hâşiye* (Hacı Beşir Ağa, 75), 13b; Yusuf b. Abdullah, *Şerh* (Hüdaî Efendi, 102), 13a; Müellifi Meçhul, *Hâşiye 'alâ Envârî't-Tenzîl ve esrârî't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medresesi, 25), 5a; Müellifi Meçhul, *Şerh* (Hekimoğlu Ali Paşa, 89), 13b.

²⁰ Karamânî, *Hâşiye* (Kadızzâde Mehmed Efendi, 55), 3b; Kırîmî, *Misbâh* (Feyzullah Efendi, 147), 4a; Molla Hüsrev, *Hâşiye* (Süleymaniye, 176), 5b; Şirvânî, *Hâşiye* (Ayasofya, 354), 5b; Menteşezâde, *Hâşiye* (Esad Efendi, 244), 11b.

²¹ Germiyânî, *Hâşiye* (Laleli, 306), 9b.

²² Şirvânî, *Hâşiye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 5a; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 1/9.

redilmesi, te'vilin sadece bu kaidelere bağlı olarak gerçekleştiği anlamına gelmemekte, dil kaidelerinin bu bağlamda zikredilmesi sadece bir temsil olarak görünmektedir. Araştırmanın sonraki başlığında da ele alınacağı üzere ilm-i tefsirin istimdat ettiği ilimler içerisinde sadece dil ilimlerinin değil, onların yanı sıra bazı aklı ilimlerin de zikredilmesiyle ilm-i tefsirin bir bölümünü ifade eden te'vilin geniş bir yorum enstrümanına dayandığı, sadece dil verilerine dayalı değil daha geniş anlamda dirayete taalluk ettiği anlaşılmaktadır.

Konumuzla ilgili olarak dikkati çeken bir diğer husus rivayete taalluk eden tefsir ile dirayete taalluk eden te'vilin birbiriyle ilişkisine dair bazı şârihlerin farklı açıklamalarıdır. Abdülhalîm el-Germiyânî (ö. 1055/1645), tefsirin rivayetle, te'vilin de dirayetle ilgili olduğunu söyledikten sonra, "Dirayetle ilişkili olan şeylerden her biri rivayete dayalıdır." demektedir.²³ Diğer bir şârih el-Hatîbü'l-Vezîrî (ö. 891/1486) ise şöyle söylemektedir:

"Bazı âyetlerin bilgisi tefsire değil te'vile dayalıdır. Salt akla dayalı te'vilde, isabet edilmiş olsa bile bu hatalıdır. Anlamların Arapça kaidelere dayalı istinbatı ise gerekli ve iyi görülür. Burada şöyle itiraz edilemez: Bu açıklamaya göre tefsir te'vili kapsamamaktadır. O zaman te'vilin, tefsirin bir kısmı olduğu nasıl doğru olabilir?! Buradaki tefsir, özel bir anlama gelen (nakle dayalı bilgileri ifade eden) tefsirdir. Te'vili kapsayan tefsir ise ondan daha geniş anlama sahip olup (müdevven ilim olarak) ilimlerin en şerefliisidir."²⁴

Açıkça bazı âyetlerin manasının tefsirle bazılarının ise te'ville bilindiğinin ifade edilmesi dar anlamlarıyla tefsir ve te'vilin birbiriyle ilişkili olmadığını ima etmektedir. Her iki şârihin açıklaması, farklı açılardan bakıldığında anlaşılır olmaktadır: Lafız muhtemel anlamlarından birine hamledilirken (te'vil) bu hamli gerekli kılan hususlardan birisi sem'î delillerdir. Bu durumda te'vilin imkânı bu delillere dayalıysa o da tefsire dayanmış olmaktadır. Beyzâvî'nin metninde de ifade edildiği üzere tefsir muhkem, te'vil de müteşâbih âyetlerle ilişkilendirilmektedir. Buna göre müteşâbihlerin te'vilinde muhkemlere başvurulacağından, te'vil de tefsire dayanacaktır. Diğer bir açıdan bakıldığında şârihler te'vilin kapsamına kıyası da dâhil etmektedirler. Yukarıda ifade edildiği üzere onlara göre Allah Kur'an'ı ümmetin ihtiyaçları için bir asıl yapmış ve karşılaştıkları sorunların hükümlerini de oraya ya sarahaten ya da delâlet yollarıyla yerleştirmiştir. Kur'an'daki açıkça ifade edilmeyen hükümlerin istinbatının ise içtihat ve te'vil yoluyla yapıldığı kabul edilmektedir.²⁵ Bu durumda ise te'vil lafzın/âyetin muhtemel anlamını belirlemek değil, lafızdaki/âyetteki anlamı yeni meselelere teşmil ederek yeni hükümler koymaktır. Dolayısıyla yeni meselelerin hükümleri tefsire değil dirayete taalluk eden te'vile dayanacaktır.

Yukarıda belirtildiği gibi tanımları yapılan tefsir ve te'vil kavramlarını Beyzâvî'nin mukaddimede muhkem ve müteşâbih kavramlarıyla ilişkilendirmesi sebebiyle şârihler her dört kavramın arasındaki ilişkiye dair de bazı ihtimallerden bahsetmektedirler. Beyzâvî kendi ifadelerinde sırasıyla muhkem, müteşâbih, te'vil ve tefsir lafızlarını kullanmaktadır. Bu sıralamada te'vil muhkem, tefsir de müteşâbih üzerine atıf olmaktadır. Ancak şârihler Beyzâvî'nin burada sec'îyi gözettiğini ve lüff-ü neşr sanatını uyguladığını belirtmektedirler. Buna göre doğru atıf, tefsirin muhkem, te'vilin de müteşâbih üzerine olmasıdır. Tefsir ile muhkem, te'vil ile müteşâbih arasındaki ilişki de açıklanmaktadır.

Şârihler öncelikle muhkem ve müteşâbih lafızların anlamlarını Beyzâvî'nin Âl-i İmrân 3/7'nci âyet bağlamında yaptığı açıklamalarına atıfla izah etmektedirler. Buna göre muhkem lafız/âyet, ibaresi sağlam olup ihtimalden korunmuş olandır. O, diğerleri arasından belli bir şekilde anlamı akılda açıkça ortaya çıkandır. Müteşâbih ise ibaresinde ihtimal bulunmaktadır.

²³ Germiyânî, *Hâşiye* (Laleli, 306), 5b.

²⁴ el-Hatîbü'l-Vezîrî, *Hâşiye* (Bağdatlı Vehbi Efendi, 109), 5b.

²⁵ bk. Şeyhzâde, *Hâşiye*, 1/14; Hinnâvizâde, *Hâşiye* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 9b; Nablûsî, *et-Tahrîrü'l-hâvî* (Şehid Ali Paşa, 199), 21a; Altunçoğzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Veliyüddin Efendi, 306), 1/18a.

1050 | Enes Büyük. Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

Mücmel ya da zâhire muhalif olması gibi sebeplerden ne kastedildiği açık olmayıp muradı ancak araştırma ve düşünmeyle bilinendir.²⁶ Şârihler bu tanımlamaya göre muhkem zâhir, nas ve müfesser lafızları; müteşâbihin de hafî, müşkil ve mücmel lafızları kapsadığının altını çizmektedirler.²⁷ Anlamı bu yönde belirlenen muhkem ve müteşâbihe genelde şu âyetler örnek verilmektedir: “Allah fuhşiyatı emretmez” âyeti²⁸ muhkemdir. “O yörenin şımarık önde gelenlerine emrederiz, onlar da fasıklık yaparlar” âyeti²⁹ ise müteşâbihtir. İlkinde göre ikincisi te’vil edilir ve Allah’ın kentin ileri gelen nimet sahiplerine önce itaati emrettiği, sonra onların da buna karşı çıkarak fasıklık yaptıkları düşünülmalıdır. Bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla muhkem, manaya delaleti açık olup te’vile ihtiyaç duymayanlardır. Muhkemlere örnek olarak şerî’atın emirleri, miras taksimleri, muamelat ve nikâh meseleleri, sem’iyyâta bağlı olan ribânın ve şarabın haram oluşu konusundaki âyetler de örnek verilmektedir. Bu gibi âyetlerde mananın ortaya çıkarılmasının sem’iyyâta, diğer bir ifadeyle tefsire bağlı olduğu düşünülmektedir. Buna karşın müteşâbihler ise manaya delaleti açık olmayıp te’vile ihtiyaç duyan ve çeşitli yönlerde muhtemel olanlardır. Onların te’vilini ise Allah ve ilimde rasih olan âlimlerin bileceği ifade edilmektedir. İhtimaller içerdiklerinde delillere göre muhtemel anlamların tercih edilmesi te’vil olarak isimlendirildiğinden te’vil de müteşâbihlere mahsus olmaktadır.³⁰ Tefsir ve te’vil muhkem ve müteşâbihlerde olduğu gibi onların kapsadığı zâhir, nas, müfesser, hafî, müşkil ve mücmel için de geçerli görülmektedir.³¹

²⁶ Molla Hüsrev, bu bağlamda şöyle bir itiraza yer verir: Denilirse ki eğer müteşâbih böyle açıklanırsa o zaman onun manası araştırma ve düşünme yoluyla bilinebilir. Hâlbuki Beyzâvî, müteşâbihin örtüsünün te’vil yoluyla kaldırılmasını Allah’a hasretmiştir. Yapılan müteşâbih açıklamasına göre de onun manasının keşfi Allah’a hasredilmemiş olur. Derim ki te’vil yönlerine ve istidlal yollarına başvurmak ancak Allah Teâlâ’nın sağladığı imkân ve izinle olur. Örtüyü kaldıran fail Allah olabileceği gibi (k-ş-f fiili ilk cümledeki Hz. Peygamber’in kastedildiği abd ifadesine atıfla) Hz. Peygamber de olabilir. Hz. Peygamber’in açıklamaları için de Allah “O, hevasından konuşmaz, ancak vahyedilene söyler” (en-Necm 53/3-4) buyurmuştur (sonuçta her iki duruma göre anlamları ortaya çıkaran da yine Allah olmuş olur). Yine eğer denilirse muhkem, manası açık olandır. Bu durumda onda herhangi bir kapalılık ve ihtimal durumu kalmaz. O zaman muhkemin tefsir edilmesi, örtüsünün kaldırılması nasıl doğru olur. Derim ki burada ihtimalden nefyedilmiş olmak, delilden kaynaklanan ihtimal için geçerlidir. Yoksa bu ihtimalin nefyedilmesi mutlak ihtimalin varlığını ortadan kaldırmaz. Şayet buradaki nefyin mutlak ihtimali kapsadığını müsellem kabul etsek bile bu durumda “muhkemlerdeki örtünün kaldırılmasından” kasıt, onların açık seçik bir şekilde inzâl edilmesi olur. Çünkü muhkemler önceden insanlar tarafından bilinmezken açıkça inzâl edilerek bilinir hale gelmişlerdir. Molla Hüsrev, *Hâşiyeye* (Süleymaniye, 176), 5a.

²⁷ Bu tanımların ve taksim Hanefî usulünden farklı olarak Şâfiî usulüne uygun yapıldığı belirtilmektedir. bk. Molla Hüsrev, *Hâşiyeye* (Süleymaniye, 176), 5a. Hanefîlere göre ise muhkem; kelâmın kendisi için sevk edildiği, manası açık olan, te’vile, tahsise ve neshe muhtemel olmayan lafızlardır. Müteşâbih ise ne kastedildiğini sadece Allah’ın bildiği lafızlardır. Böylece onlara göre muhkem zâhir, nas ve müfesseri; müteşâbih ise hafî, müşkil ve mücmeli kapsamaz. bk. Şîrvânî, *Hâşiyeye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 4b; Konevî, *Hâşiyeye*, 1/32.

²⁸ el-A’râf 7/28.

²⁹ el-İsrâ 17/16.

³⁰ Bu açıklamalar için bk. Yusuf b. Ömer b. Yusuf el-Abbâsî, *Hâşiyeye ‘alâ Envârî’t-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 502), 3a; Karamânî, *Hâşiyeye* (Kadıızâde Mehmed Efendi, 55), 3b; Kırîmî, *Misbâh* (Feyzullah Efendi, 147), 3b; Molla Hüsrev, *Hâşiyeye* (Süleymaniye, 176), 5a-5b; Zekeriyâyâ el-Ensârî, *Fethu’l-celîl* (Laleli, 312), 1b; İdrîs-i Bitlisî, *Hâşiyeye* (Ayasofya, 303), 11a-11b; Sürûrî, *Hâşiyeye* (Yusuf Ağa, 67), 3a; es-Sâdikî el-Geylânî, *Hâşiyeye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 53), 7a; Hımnâvizâde, *Hâşiyeye* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 8b; Berveçî, *Hâşiyeye* (Şehid Ali Paşa 226), 5a; Şîrvânî, *Hâşiyeye* (Ayasofya, 354), 5a; Şîrvânî, *Hâşiyeye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 5a; Germiyânî, *Hâşiyeye* (Laleli, 306), 5b; Siyalkûtî, *Hâşiyeye*, 1/9; Hafâcî, *İnâyetü’l-Kâdî*, 1/9-10; Menteşezâde, *Hâşiyeye* (Esad Efendi, 244), 11a-11b; Nablûsî, *et-Tahrîrü’l-hâvî* (Şehid Ali Paşa, 199), 19b-20a; Müellifi Meçhul, *Hâşiyeye* (Musalla Medresesi, 25), 5a.

³¹ Konevî, *Hâşiyeye*, 1/31. Bazı şârihler tefsir ve te’vilin birlikte sadece müteşâbihlere mahsus olduğunu da ifade etmektedirler. Müteşâbihler bazen mücmel olduklarında açıklanmaları tefsir, bazen de zâhire muhalif bulunmaları durumunda muhalefetin giderilmesi de te’vil olarak değerlendirilmekte-

Bilindiği üzere tefsirin rivayetle, te'vilin de dirayetle ilişkilendirilmesi Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) dayanmaktadır. Ancak konuyla ilgili yeni çalışmalarda bu ayrım Mâtürîdî öncesine taşınmaktadır.³² Bununla birlikte tefsir mukaddimelerinde ve ulûmü'l-Kur'ân literatüründe her iki kavramla ilgili çok farklı açıklamalar yapılmaktadır.³³ Bu farklılıklar her iki kavrama dair tefsir tarihinde oturmuş bir tanımın bulunmadığı izlenimini vermektedir. Bu açıdan bakıldığında Envârü't-tenzîl şerh-hâşiye literatüründe her iki kavrama dair açıklamaların belirginleşmesi ya da belli anlamlara hasredilmesi son derece önemlidir. Bu literatürde her iki kavramla ilgili anlamların belirginleşmesinde ise tespit edebildiğimiz kadarıyla Semerkândî'nin (ö. 539/1144) *Şerhu't-Tevilât*'ının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Zira kavramı bu yönde açıklayan şârihler, Mâtürîdî öncesi selef âlimlerinin tefsir ve te'vil kavramlarıyla ilgili görüşlerinin aktarıldığı *Şerhu't-Tevilât*'ın mukaddimesindeki bilgileri ya olduğu gibi ya da özetleyerek aktarmaktadırlar.³⁴ Burada önemli olan nokta, şerh-hâşiye literatüründe her iki kavramın tanımına yönelik ortak bir tavrın gelişmesidir. Bu durum tefsir tarihinde en azından Osmanlı dönemi tefsir şerh-hâşiye literatüründe her iki kavramın tanımında bir belirsizliğin bulunmadığını göstermektedir.

Buna rağmen her iki kavramla ilgili farklı anlamların zikredildiği bazı hâşiyelerin varlığına da dikkat çekmek gerekmektedir.³⁵ Bunların birkaçında da Süyûtî'nin *el-İtkân*'ının etkisi görünmektedir. *el-İtkân*'ın tefsir-te'vil kavramlarının bulunduğu kısmında, onlara dair farklı anlamların zikredilmesi ve bunların kritik edilmeden toplu bir şekilde nakledilmesi sebebiyle *el-İtkân*'a atıf yapan şârihler de tefsir-te'vil hakkındaki farklı açıklamaları buradan aktarmaktadırlar.³⁶ Bu durumda kavramlarla ne kastedildiği belirsiz kalmaya devam etmektedir. Ancak yukarıda kaynakları belirtilen şârihler tefsiri rivayet, te'vili de dirayetle açıklarken farklı açıklamalara yer vermemektedirler. Onların, kavramlar hakkındaki farklı açıklamaları bilmediklerini varsaymak sorunlu olacağından, bu durumu, onların diğer açıklamalara nazaran kavramları belli bir anlamla tanımlamayı tercih ettikleri şeklinde okumak daha isabetli gözükmemektedir.

dir. Berveçî, *Hâşiye* (Şehid Ali Paşa 226), 5a; Şirvânî, *Hâşiye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 5a; Men-teşezâde, *Hâşiye* (Esad Efendi, 244), 11b. Bazen muhkem âyetlerde de te'vilin yapıldığı ifade edilmekte, buna göre tefsir ve te'vil muhkemler için de söz konusu olabilmektedir. bk. Halebî, *Hâşiye* (Ayasofya, 306), 6b.

³² bk. Enes Büyük, "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vil Ayrımı ve Bunun Te'vilât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 220-221.

³³ Örneğin bk. Ebu'l-Kâsım er-Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasan Ferhâd (Kuveyt: Dâru't-Da've, 1984), 47-51; Ayşe Hümeysra Aslantürk, *Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin (öl. 537-1142) et-Teyisir fi't-tefsir Adlı Eserinin Tahlili ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 2-4; Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmü'l-Kur'ân*, thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2011), 847-849.

³⁴ bk. Yusuf b. Ömer, *Hâşiye* (Fatih, 502), 3a-4b; Molla Hüsrev, *Hâşiye* (Süleymaniye, 176), 3b; Seyh-zâde, *Hâşiye*, 1/14; Hinnâvîzâde, *Hâşiye* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 9b-10a; Nablûsî, *et-Tahrîrü'l-hâvî* (Şehid Ali Paşa, 199), 21a-21b; Altunuçokzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Velîyüddin Efendi, 306), 1/17b-18a; Said b. Yusuf, *Hâşiye* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50), 11b-12a; Müellifi Meçhul, *Şerh* (Hekimoğlu Ali Paşa, 89), 14a-14b. Buradaki bilgileri krş. Alâüddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Şerhu't-tevilât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa, 283), 1b-2b.

³⁵ bk. İbn Kâvân, *Hâşiye* (Kastamonu YEK, 1913), 26b-27a; Halebî, *Hâşiye* (Ayasofya, 306), 6a-6b; Emîr Padişah, *Hâşiye* (Yenicami, 129), 4a.

³⁶ bk. Ebu'z-Zühd Muhammed b. Muhammed el-Lükaymî, *eş-Şihâbü'l-muzî bi envârü't-tenzîl ve's-sirâci'l-münîr bi esrâri't-tevil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 76), 4b, 114b; Barzancî, *Enhârü's-selsebil* (Velîyüddin Efendi, 303), 7b-8a.

4. Tefsir'in İstimdat Ettiği İlimler

Araştırmanın ilk başlığında ifade edildiği üzere Beyzâvî, mukaddimede ilm-i tefsirin mahiyetine dair açıklamalar yaptığı bölümde, tefsir alanında ancak dinî ilimler ile Arabî sanatlar ve edebî fenlerde mahir olan kimselerin meşgul olabileceğini ifade etmektedir. O burada dinî ilimlerin aslî ve fer'î olanlarının her birinde, Arabî/edebî sanatların ise tüm dallarında uzmanlığı şart koşmaktadır.

Bazı şârihler dinî ilimlerle şer'î ilimleri ayırt etseler de sonuç itibarıyla Envârü't-tenzîl mukaddimesinde dinî ilimler tabirinin şer'î ilimleri de içerecek şekilde daha kapsamlı kullanıldığı belirtilmektedir. Bununla birlikte dinî ilimler de aslî ve fer'î olmak üzere iki kısımda düşünülmektedir. Tefsir hariç aslî ilimler hadis, fıkıh usulü ve kelam; fer'î ilimler ise fıkıh ve ahlak ilmi olarak takdim edilmektedir. Abdülhalîm el-Germiyânî (ö. 1055/1645) burada zikredilen aslî ilimlere ilave olarak tasavvuf metafiziğini de eklemektedir.³⁷ Lükaymî (ö. 1004/1596) ve Muhammed el-Barzancî (ö. 1103/1692) de dinî ilimlere nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, kıssalar, hadis usulü, rical ilmi, tecvit ve mevhibe gibi ilimleri dâhil etmektedirler. Barzancî mevhibe ilminin sūflere mahsus hakâik ilmi (tasavvuf metafiziği) olduğunu ayrıca tasrih etmektedir.³⁸

Hâşiyelerde istimdat edilecek Arabî/edebî ilimlerin neler olduğu konusunda ise daha dikkat çekici farklılıklar mevcuttur. Öncelikle şârihlerin edebî ve Arabî ilimler arasında keskin ayırım yapmadığı belirtilmelidir. Edebî olanların bazen Arabî ilimler şeklinde anıldığını ya da Arabî ilimlerin edebî olanları da kapsadığını söylemektedirler. Şerhlerde edebî/Arabî ilimlerin neler olduğu konusunda iki müellife atıf yapılmaktadır: Bunlardan biri Kemaleddin el-Enbârî'dir (ö. 577/1181). Süyûtî ondan nakille edebî ilimlerin sekiz dala ayrıldığını ifade etmektedir. Bunlar lügat, nahiv, sarf, arûz, kâfiye, şiir sanatı, ensâbü'l-Arab, ahbâru'l-Arap'tır. O, Kemaleddin el-Enbârî'nin bunlara nahiv cedeli ve nahiv usulü ilimlerini de ilave ettiğini aktarmaktadır. Akabinde Süyûtî malum olduğu üzere zikredilen bu sekiz ilim içerisinde arûz, kâfiye, ensâbü'l-Arab ve ahbâru'l-Arap'a tefsirde ihtiyaç duyulmadığını söylemektedir. Ona göre şiir sanatının istisna edilmemesinin sebebi şiir sanatıyla belâgat ilmi ve dallarına işaret edilmesidir. Belâgat ilmi eskiden şiir sanatı, şiir ve söz eleştirisi olarak anılırdı. Bunların beyân, meânî ve bedî' olarak isimlendirilmesi müteahhirîn döneminde ortaya çıkmıştır.³⁹

Edebî/Arabî ilimlerin neler olduğu konusunda ikinci olarak atıf yapılan kişi Zemahşerî olup onun *el-Kıstâs* adlı eserinde on ikiye taksim ettiği bu ilimler ve taksimat hemen hemen tüm şârihler tarafından nakledilmektedir. Bu taksimde zikredilen lügat, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyân, arûz ve kâfiye ilimleri aslî; hat, karz-ı şiir, inşâ ve muhâdarât (tavârîh de dâhil) ilimleri ise fer'î olarak takdim edilmektedir. Bedî' ilminin ise müstakil bir ilim yapılmadığına, beyân ve meânî ilimlerinin bir zeyli kabul edildiğine dikkat çekilmektedir. Burada zikredilenlere bir istisna olarak Seyyid Ahmed el-Kırîmî (ö. 879/1474) edebî ilimler içerisinde mantığı da zikretmektedir.⁴⁰ Bu ilimlerin tefsirle ilişkisi, diğer bir ifadeyle tefsirin onların hangisinden istimdat edeceği konusunda bu taksimatı esas alan şârihler arasında farklı tavırlar bulunmaktadır.⁴¹ Şârihler arasında temelde iki farklı tavır görülmektedir. Her iki farklı tavırda da Molla

³⁷ Germiyânî, *Hâşiyeye* (Laleli, 306), 9b.

³⁸ Lükaymî, *eş-Şihâbü'l-muzî* (Hekimoğlu, 76), 5a-5b; Barzancî, *Enhârü's-selsebil* (Veliyüddin Efendi, 303), 15a-15b.

³⁹ Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed es-Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, thk. Ahmed Hâc Muhammed Osman (Suud: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 1424), 1/31. Aynı bilgileri Barzancî de nakletmektedir. bk. Barzancî, *Enhârü's-selsebil* (Veliyüddin Efendi, 303), 15b.

⁴⁰ Kırîmî, *Misbâh* (Fezullah Efendi, 147), 4b.

⁴¹ Bazı şârihler edebî/Arabî ilimlerin neler olduğu konusunda bu taksimi sadece zikretmekle yetinmektedir. bk. Karamânî, *Hâşiyeye* (Kadızaâde Mehmed Efendi, 55), 5a; Kırîmî, *Misbâh* (Fezullah Efendi, 147), 4b; İbn Kâvân, *Hâşiyeye* (Kastamonu YEK, 1913), 33b; Zekeriyâ el-Ensârî, *Fethu'l-celîl* (Laleli, 312), 2a.

Hüsrev (ö. 885/1480) ve Sadreddinzâde eş-Şîrvânî'nin (ö. 1035/1626) değerlendirmeleri belirleyici rol oynamaktadır. Zira sonraki şârihler her ikisinin yaklaşımından birini dikkate almakta ve onların konu hakkındaki değerlendirmelerini ihtisar ederek paylaşmaktadırlar.

Molla Hüsrev'in değerlendirmesine göre bu ilimlerden bazıları tefsirin istimdadı kapsamında değildir. Onlar arûz, kâfiye, karz-ı şiir, hat ve inşâ ilimleridir. İnşânın dışındaki edebî ilimlerin mananın ifade edilmesine aslen bir etkisi yoktur. Bununla birlikte hat ilmi hariç diğer ilimler şiirle ilgilidir. İnşâ ilminin ise manaya etkisi olsa bile Kur'an'la bir ilgisi bulunmamaktadır. Bu durumda, edebî ilimlerin dallarını bilmek gerekir, derken Beyzâvî'nin kastı, sadece tefsirle/Kur'an'la ilişkisi olanlara itibar edilmesidir.⁴²

Sadreddinzâde eş-Şîrvânî yukarıdaki açıklamaları kısaca aktardıktan sonra şöyle söylemektedir:

"Bir ilmin istimdadı, o ilimle meşgul olmaya imkân veren ya da kendileri olmadan o ilimle meşgul olmanın imkansızlaştığı temel ilimlerle sınırlı değildir. Bir ilimle meşgul olmak ve onu icra etmek son derece yetkin bir basirete dayalı olmayı gerektirir. Şüphe yok ki tefsir alanında yetkin bir basiretle konuşmak ve mahir olmak mezkûr ilimlerin tamamından istimdat etmeyle gerçekleşir. Örneğin müfessirler *وَمَا يَخْسِرَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَمَّْا نُنْزِلُ لَهُمْ خَيْرٌ لِّأَنْفُسِهِمْ* geçen ayetinde⁴³ geçen ayetinin⁴⁴ tefsirinde *وَمَا عَلَّمْنَاهُ التِّعْزِزَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ* tefsirinde şöyle demişlerdir: Hz. Peygamber'den

أنا النبي لا كذب
أنا ابن عبد المطلب⁴⁵
هل انت الا عصيب دميت وفي سبيل الله ما لقيت⁴⁶

şeklinde sözler nakledilmiştir. Bu sözlerden şiir olmadığı halde Peygamber'in şiir söylediği zannedilir. Hâlbuki arûz ilmini vaz' eden Halil b. Ahmed (ö. 175/791) arûzun recez bahrinden olan şatırları şiir olarak görmez. Kim arûz ilmini bilir ve bahirleri kavratsa sözleri birbirinden ayırır ve yukarıdaki söz hakkında tam bir basiret sahibi olur. Yine müfessirler *وَمَا هُوَ يَقُولُ شَاعِرٌ قَلِيلًا مَا* Kur'an'ın şiire ve kâhin sözüne benzemediği çok açık bir durum olup bunu ancak inatçılar inkâr eder. İşte Kur'an'ın o sözlerden farklı olduğunu tam bir basiretle ancak karz-ı şiir ilmini bilenler anlayabilir. Kâfiye ilmi de böyle bir öneme sahiptir. Çünkü o, karz-ı şiir ilminin tamamlayıcı bölümlerinden biridir. Aynı şekilde zikredilen konular hakkında onun da tam bir basiret kazanılmasına etkisi vardır. İnşâ-i hutbe ve risâle ilmine gelince bu da hutbelerde ve risâlelerde seci'lere ve kâfiyelere riayeti gerektirir. Kim inşâ ilmini inceler ve hutbelerle risâlelerdeki üslupları bilirse Kur'an'ın ta'riz ve hutbe kabilinden olmadığını anlar. Tefsir ilmi beyân ve meânî ilimlerinden istimdat ediyorsa, bu iki ilim de arûz, kâfiye, karz-ı şiir ve inşâ ilimlerine dayalı olduğundan dolayı tefsir de bunlardan istimdat eder. Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâh*'ta açıklamıştır ki beyân ve meânî ilimlerinde alıştırma yapmak nazım ve nesir konularında çalışmaya dayalıdır. Nazım sahibi birinin arûz ve kâfiye ilimlerine ihtiyaç duyduğunu gördüm."⁴⁸

⁴² Molla Hüsrev, *Hâşiye* (Süleymaniye, 176), 8b. Bu değerlendirmeyi nakledenler için bk. el-Hatîbü'l-Vezîrî, *Hâşiye* (Bağdatlı Vehbi Efendi, 109), 6b; Şeyhzâde, *Hâşiye*, 1/20; es-Sâdıkî el-Geylânî, *Hâşiye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 53), 12a; Lârî, *Hâşiye* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 37), 6b; Hinnâvîzâde, *Hâşiye* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 16a; Halebî, *Hâşiye* (Ayasofya, 306), 10a; Emîr Padişah, *Hâşiye* (Yenicami, 129), 7a; Bervecî, *Hâşiye* (Şehid Ali Paşa 226), 8a; Şîrvânî, *Hâşiye* (Ayasofya, 354), 7b; Âmilî, *Hâşiye* (Nuruosmaniye, 484), 9a; Germiyânî, *Hâşiye* (Laleli, 306), 9b; Siyalkûtî, *Hâşiye*, 1/14; Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, *Hâşiye* (Yazma Bağışlar, 7348), 18a-19a; Altunuçokzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Veliyüddin Efendi, 306), 1/30a; Said b. Yusuf, *Hâşiye* (Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50), 19a.

⁴³ Âl-i İmrân 3/178.

⁴⁴ Yâsîn 36/69.

⁴⁵ Ben peygamberim yalan/cı değil, Abdulmuttalib'in oğluyum.

⁴⁶ Sen ancak kanayan bir parmaksın, karşılaştığın bu sıkıntı da Allah yolunda.

⁴⁷ el-Hâkka 69/41-42.

⁴⁸ Şîrvânî, *Hâşiye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 9a-9b. Bu değerlendirmeleri ya doğrudan ya da muhtasar olarak nakledenler için bk. Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 1/16; Mentesezâde, *Hâşiye* (Esad Efendi,

1054 | Enes Büyük. Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

Dikkat çekici olarak Şîrvânî istimdat kavramına da bir açıklık getirmiş olmaktadır. Buna göre bir ilmin istimdat edeceği ilimler iki kısımdan oluşmaktadır. Bunlardan biri o ilim için temel düzeyde olanlardır. Diğer bir ifadeyle istimdat edilecek ilim, meşgul olunan ilim için olmazsa olmaz bir konumda bulunmaktadır. Sözelimi lügat, sarf, iştikak ya da nahiv gibi ilimler tefsir için böyle bir konumdadır, zira âyetlerdeki kastı anlamak evvel emirde oradaki lafızların sözlük ve gramer açısından tahlilini gerektirmektedir. Bu tahlile imkân verecek kazıyıcılar ya da geniş anlamıyla veriler mezkûr ilimlerde ortaya konulmaktadır. İstimdat edilecek ilimlerin kapsamına giren diğer ilimler de kişiye o ilimde çok daha geniş bir basiret kazanma imkânı sunacak olanlardır. Bu açıdan bakıldığında bir ilmin istimdatı son derece genişlemektedir.

Şerh-hâşiyelerde kıraat ilminin de tefsirin istimdatından olup olmadığına dair farklı değerlendirmeler yer almaktadır. Bu hususta da yine Molla Hüsrev'in öne çıktığı görülmektedir. Ancak konuya dair Şehâbeddin el-Hafâcî (ö. 1069/1659) ve Konevî İsmail Efendi (ö. 1195/1780) de bazı önemli bilgiler aktarmakta ve değerlendirmeler yapmaktadırlar. Molla Hüsrev'e göre Kıraat ilmi tefsirde dikkate alınmakta ve bunun muhtemel iki nedeni bulunmaktadır. Birinci açıdan o, tefsirin istimdatı kapsamında görülmekte, çünkü buradaki kıraatten kasıt, onun herhangi bir kelama değil de Kur'an'a mahsus olmasıdır. Bundan dolayı da Arabî ilimlere değil, dini ilimlere dâhil edilmektedir. İkinci açıdan ise Beyzâvî'nin ifadelerindeki imadın hareketle kıraat tefsirin bir bölümü kabul edilmektedir. Buna göre de tefsir ilmi, Allah Teâlâ'nın kelamının manalarının ve lafızlarının beşer gücü nispetinde bilinmesi şeklinde tarif edilir.⁴⁹ Molla Hüsrev'in bu açıklamalarını naklettikten sonra Hafacî, "Açıktır ki çoğu meselesi edâyı ilgili olmasından dolayı kimse kıraati tefsir ilminden saymamıştır." tespitinde bulunmaktadır.⁵⁰ Burada Hafacî tefsirin kıraat ilminden istimdat etmediğini ifade etmemekte, tefsirle kıraat ilminin ayrı disiplinler olduğunu belirtmektedir. Zira Molla Hüsrev kıraatin müstakil bir dinî ilim mi yoksa tefsirin bir şubesi mi olduğu konusunda iki farklı görüşe/ihtimale dikkat çekmektedir. Hafacî ise bu iki ihtimalden de birincisinin doğru olduğunu belirtmekte, sonuçta ister dinî ilim ister tefsirin bir bölümü olsun kıraatlerden tefsirde istimdat edildiğini kabul etmektedir.

Konevî İsmail Efendi açıkça kıraat ilminin tefsirde gerekli olmadığını belirttiikten sonra bu konudaki Molla Hüsrev'in değerlendirmelerini kısaca aktarmakta, Hafacî'nin kimse'nin kıraati tefsirden saymadığı yönündeki tespitini de naklettikten sonra şöyle söylemektedir:

"Bilesin ki bunu söyleyen kesinlik iddiasıyla değil, sadece muhtemel olarak söyler. Çünkü kıraatin konusu da Kur'an'dır. Eğer tefsir, konusu olan Kur'an'ı manasını araştırmak açısından kayıtlarırsa kıraat ilmini ihtiva etmez. Çünkü kıraat, konusu olan Kur'an'ı nazmı açısından araştırır. Yok, eğer tefsir mana araştırmasıyla sınırlandırılmazsa tefsirin kıraati de içermesi kesindir. Onların içermediğini söylemesi öyle olmasını gerektirmez. Tefsirde mutlaka kıraate bakılması gerektiği müsellem kabul edilirse o zaman denilir ki Beyzâvî tefsirin dayandığı dinî veya edebî ilimlere bir sınır koymamıştır. Bilakis sınır bulunmadığına da şu sözleriyle işaret etmiştir: 'Sekiz imandan nakledilen meşhur kıraat vecihlerine yer veren bir kitap (tefsir) yazmayı içimden geçirdim.'⁵¹

Bu açıklamalarda tefsirin tanımı tekrar gündeme gelmektedir. Tefsirin kıraatten istimdat edip etmeyeceği, tefsirin sadece murad ya da bununla birlikte lafız araştırmasıyla ta-

244), 17a-17a; Nablûsî, *et-Tahrîrü'l-hâvî* (Şehid Ali Paşa, 199), 37b-38a; Konevî, *Hâşiyeye*, 1/41; Müellifi Meçhul, *Hâşiyeye* (Musalla Medresesi, 25), 8a; Müellifi Meçhul, *Şerh* (Hekimoğlu Ali Paşa, 89), 27b.

⁴⁹ Molla Hüsrev, *Hâşiyeye* (Süleymaniye, 176), 8b. Bu değerlendirmeyi nakleden şârihler için bk. Şeyh-zâde, *Hâşiyeye*, 1/20; es-Sâdıkî el-Geylânî, *Hâşiyeye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 53), 12a; Hinnâvîzâde, *Hâşiyeye* (Hacı Mahmud Efendi, 280), 16a; Şîrvânî, *Hâşiyeye* (Amcazâde Hüseyin Paşa, 63), 9a; Altun-çokzâde, *el-Cem'ü'l-hâvî* (Velîyüddin Efendi, 306), 1/30a; Müellifi Meçhul, *Hâşiyeye* (Musalla Medresesi, 25), 8a.

⁵⁰ Hafacî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 1/16.

⁵¹ Konevî, *Hâşiyeye*, 1/41.

nımlanmasına bağlı kılınmaktadır. Hatırlanırsa araştırmanın ilk başlığında zikredilen tanımlar arasında zadece Ebû Hayyân, tanımında lafız araştırmasına yer vermişti. Diğer tanımlar tefsiri murad araştırmasıyla kayıtlamaktadır. Buna göre Ebû Hayyân'ın tanımı kıraat değerlendirmelerini de tefsire yüklerken diğer tanımlar bunları içermemektedir.

Buraya kadar tespit edilen bilgi ve değerlendirmeler içerisinde tefsir sürecinde istimdat edilecek dinî ilimlerin neler olduğu konusunda şârihler arasında hemen hemen ittifak vardır. Farklı olarak zikredilenler bir şekilde hadis ve usul gibi ilimlerde de mevcuttur. Burada ayrıca tasavvuf metafiziğine dikkat çekilebilir. Şârihler esasen fer'î ilimlerin birini ahlak ilmi olarak tayin etseler de Abdülhalîm el-Germiyânî'nin zikrettiği tasavvuf bunu da kapsayacak genişliktedir. Onun ifadelerine göre bu ilmin mahiyeti, mevzû, mesâil ve mebâdîi *Miftâhu'l-ğayb*'de Sadreddin el-Konevî, *Menâzilü's-sâirîn*'de Abdullah el-Ensârî (ö. 481/1089) tarafından ve onların şerhlerinde mufassal bir şekilde açıklanmıştır.⁵² Öyleyse burada kastedilen tasavvuf, salt ahlak meseleleriyle ilgilenmekten ziyade bunları da kapsayan tümel bir ilim iddiasıyla sonraki dönemde sistemleştirilen tasavvuf metafiziğidir.

Yukarıda ifade edildiği üzere edebî ilimler konusunda ise özellikle Şirvânî'nin ve ondan mülhem sonraki şârihlerin arûz, karz-ı şiir, hat ve inşâ gibi ilimlerden de tefsirin istimdat etmesi gerektiğini belirtmeleri tefsir tarihinde kabul edilen istimdat anlayışına bir katkı niteliğindedir. Önceki literatürde tefsirin dil ilimlerinden istimdatı içerisinde sadece lûgat, iştikak, sarf, nahiv, beyân, meânî ve bed'î ilimleri zikredilirken⁵³ Osmanlı dönemi şerh-hâşiyelerinde bunlara arûz, hat, karz-ı şiir ve inşâ ilimlerinin de eklendiği görülmektedir. Şirvânî'nin, daha geniş bir basirete sahip olmak adına istimdat olgusunu sınırlandırmadığı dikkate alınır tefsirin istimdatının tabii, hikemî ve felsefî ilimlere doğru genişlediği söylenebilir.

Sonuç

Envârü't-tenzîl üzerine yazılan hâşiyelerin incelendiği bu çalışmada tefsirin mahiyetiyle ilgili olarak tefsir tanımı, tefsir-te'vil kavramları, bunların muhkem-müşâbihle ilişkisi ve tefsirin istimdatı gibi meselelere dair şârihlerin açıklamaları tespit edilmiştir. Bu açıklamaların, gerekli görülen durumlarda değerlendirmesi yapılmış ve özeldel el-Keşşâf şerh-hâşiyelerinde genelde de tefsir mukaddimleri ve ulûmü'l-Kur'an eserleriyle irtibatı kurulup benzerlik ve farklılıklarına dikkat çekilmiştir.

Araştırmada tespit edilen veriler tefsir ilminin mahiyeti hakkında dikkate değer bazı sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Bunlardan biri müdevven bir ilim olarak tefsirin tanımlanması ve mevcut tanımların müfessirler arasında ana hatlarıyla ortak bir tefsir tasavvuru sunmasıdır. Şârihlerin en çok atıftığı tanım Teftâzânî'nin tanımı olup, bu bize el-Keşşâf şerh-hâşiyelerinde ortaya çıkan bir tanımın sonraki süreçte Envârü't-tenzîl şerh-hâşiyelerinde de benimsendiğini göstermiştir. Buradan hareketle tefsir tarihinin sonraki dönemlerinde müfessirler tarafından ortak bir şekilde kabul edilen teknik bir tanımın bulunduğunu iddia edebiliriz. Araştırmanın ikinci başlığında tanımlar arasında bazı farklılıklar bulunduğu ifade edilse de özellikle ilk üçünün ortaya koyduğu tefsir tasavvurunun aynı olduğu tespit edilmiştir. Tanımların bu ortak yönü tefsirin bir açıdan Kur'an'da mana/murad araştırması yaptığı bir açıdan da bu araştırmanın rivayete ve dirayete taalluk eden iki yönünün bulunduğudır. İlm-i tefsirin rivayet yönü tefsir, dirayet yönü de te'vil kavramıyla karşılanarak hem ilm-i tefsir ile tefsir kavramı ayırt edilmiş hem de tefsir-te'vil kavramlarıyla ilgili ortak bir açıklama geliştirilmiştir. Daha sonra tefsirdeki rivayet/tefsir ve dirayet/te'vil aşamalarında hangi ilimlerden istimdat edileceği belirlenmiştir. Bu bağlamda bazı fer'î edebî ilimlerin istimdat kapsamında olup olmayacağına dair ortaya çıkan farklılık bambaşka bir tefsir tasavvuru ortaya koyacak nitelikte değildir. Daha ziyade tefsiri "en geniş şekilde yapma" amacına dayalıdır. Ancak bu

⁵² Germiyânî, *Hâşiyeye* (Laleli, 306), 9b.

⁵³ bk. İsfahânî, *Mukaddime*, 47; Muhyiddin Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyecî, *et-Teysîr fî kavâ'idü ilmi't-tefsîr*; thk. Mustafa Muhammed Hüseyi ez-Zehebî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998), 27-28.

1056 | Enes Büyük. Envârü't-Tenzîl Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

bağlamda farklı bir durum olarak tefsirde murad araştırmasının yanı sıra telâffuz keyfiyetlerinin araştırılıp araştırılmayacağı ve haliyle kıraatin istimdat kapsamında görülüp görülme-yeceği problemi dikkate değerdir.

Araştırmanın girişinde de belirtildiği üzere buradaki tespitler ve onlara bağlı olarak ortaya çıkan sonuç ve ileri sürülen iddialar dört yüzü aşkın şerh-hâşiye arasından tespit edilebilen sadece kırk tane şerh-hâşiyeye dayalıdır. Buradaki veriler, sonuç ve iddialar tespit edilmesi muhtemel başka şerh-hâşiyeler ve tefsir literatürünün diğer eserleriyle de mukayese edilip incelenmelidir. Zira bu çalışmada mezkûr meselelere dair tespit edilen bilgiler diğer şerh-hâşiyelerde de tefsir ilmin mahiyeti, kavramları ve meseleleri hakkında dikkate değer verilerin, değerlendirme ve tartışmaların bulunabileceğini ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Abbâsî, Yusuf b. Ömer b. Yusuf. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 502, 1b-256b.
- Altunçoçkzâde, Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî. *el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi Tefsîri'l-Beyzâvî*. 2 cilt. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 306, 1b-277b.
- Aslantürk, Aşşe Hümeýra. *Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin (öl. 537-1142) et-Teysir fî't-tefsir Adlı Eserinin Tahlîli ve el-Bakara Suresi'nin Tenkidli Neşri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Âmilî, Bahâeddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdüssamed. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 484, 1b-126b.
- Ayyıldız, Mahmut. *Tefsirin Mahiyeti Üzerine: Muhammed et-Tâhir İbn Aşûr'un Müdevven Bir İlim Olarak Tefsire Yaklaşımı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Barzancı, es-Seyyid Muhammed b. Rasulü'l-Hüseyinî. *Enhârü's-selsebîl li riyâzi envârî't-tenzil ve mizâcü'z-zencebîl li hiyâzi esrârî't-te'vîl*. İstanbul: Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, 303, 1b-402a.
- Bervecî, Sıbgatullah b. Rûhullah. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Fâtîha min Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 226, 1b-97a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1418.
- Bitlisî, İdrîs b. Hüsâmeddin Ali. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Aya-sofya, 303, 1b-145a.
- Boyalık, Mehmet Taha. "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Boyalık, Mehmet Taha. "el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması". *Nazarıyat* 4/1 (2017), 91-118.
- Buhârî, Muhammed Emîn Emîr Padişah. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami, 129, 1b-183a.
- Büyük, Enes. "Mâtürîdî'nin Tefsir-Te'vîl Ayrımı ve Bunun Te'vilât'taki Pratik Değeri Üzerine Bir İnceleme". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/1 (2019), 213-232.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf*. Mısır: Mektebe Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1966.
- el-Hatîbü'l-Vezîrî, Muhammed b. İbrahim el-Harrâşî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, 109, 1b-138b.
- Emevî, Yusuf b. Abdullah b. İsmail el-Kuraşî. *Şerhu dîbâceti Tefsîri'l-Kâdî*. İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdai Efendi, 102, 1b-64b.
- Erzurûmî, Şeyhülislâm Feyzullah b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 7348, 1b-128b.
- es-Sâdıkî el-Geylânî, Mahmûd b. Hüseyin el-Efdalî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil ve esrârî't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 53, 1b-211b.
- Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Muhammed. *'Aynü'l-â'yân: Kitâbu tefsîri'l-Fâtihâ*. İstanbul: Rifat Bey Matbaası, 1325.
- Germiyânî, Abdülhalîm b. Abdullah er-Rûmî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 306, 1b-629.
- Hafâcî, Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râzî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sadr, ts.
- Halebî, İbrahim b. Süleyman b. İbrahim el-Kürdî. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 306, 1b-444a.
- Hinnâvîzâde, Kınalîzâde Ali Alâeddin b. Muhammed. *Hâşiye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 280, 1b-117b.
- İbn Kâvân, Hüseyin b. Şihâbüddin el-Geylânî. *Hâşiye 'alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî*. Kastamonu: Kastamonu YEK, 1913, 1b-88b.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım er-Râgıb. *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*. thk. Ahmed Hasan Ferhâd. Kuveyt: Dâru't-Da've, 1984.
- İsferâyînî, İsmâüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşah. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Hakses, 8671, 1b-374b.
- Kâfiyecî, Muhyiddin Muhammed b. Süleyman. *et-Teysir fî kavâ'idî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Mustafa Muhammed Hüseyi ez-Zehbeî. Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1998.
- Karamânî, Nureddin Hamza b. Mahmud. *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzil*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed Efendi, 55, 1b-171a.

1058 | Enes Büyük. Envârü't-Tenzil Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti

- Kırmî, es-Seyyid Ahmed b. Abdullah. *Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Fezzullah Efendi, 147, 1b-292a.
- Konevî, İsmâüddin İsmail b. Muhammed. *Hâşiyeye 'alâ tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve ma'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 20 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- Kürdî, Abdullah b. Muhammed. *Hâşiyeye alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 317, 1a-258b.
- Lârî, Muslihuddin Muhammed. *Hâşiyeye 'alâ Envârî't-Tenzîl*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 37, 1b-292.
- Lükaymî, Ebu'z-Zühd Muhammed b. Muhammed. *eş-Şihâbü'l-muzî bi envârî't-tenzîl ve's-sirâci'l-münîr bi esrârî't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu, 76, 1b-293a.
- Maden, Sükrü. "Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. Ed. Mustakim Arıcı. İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Menteşezâde, Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi, *Hâşiyeye 'alâ Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 244, 1b-338b.
- Molla Hüsvrev, Muhammed b. Ferâmerz b. Ali. *Hâşiyeye 'alâ evâilî Tefsîri'l-Kâdî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye, 176, 1b-172a.
- Müellifi Meçhul. *Hâşiyeye 'alâ Envârî't-Tenzîl ve esrârî't-tevîl*. İstanbul: İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Musalla Medresesi, 25, 1b-403a.
- Müellifi Meçhul. *Şerhu dîbâceti Envârî't-tenzîl ve esrârî't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, 89, 1b-241b.
- Nablûsî, Abdülganî b. İsmâil. *et-Tahrîrû'l-hâvî 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 199, 1b-251b.
- Râzî, Kutbüddin Muhammed b. Muhammed. *Şerhu müşkilâti'l-Keşşâf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 621, 1b-345a.
- Rûşenî, Dede Ömer. *Hâşiyeye 'ale'l-Kâdî el-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Medrese, 24, 1b-571b.
- Said b. Yusuf b. Cemaleddin. *Hâşiyeye 'alâ hutbeti Envârî't-tenzîl*. Manisa: Manisa İl Halk Kütüphanesi, 50, 1b-90b.
- Semerkandî, Alâüddin Muhammed b. Ahmed. *Şerhu't-tevîlât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 283, 1a-421a.
- Sinôbî, Ahmed. *Mazharu Envârî't-tenzîl fî keşfi esrârî't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 192, 1b-59a.
- Siyalkûtî, Abdülhakim b. Muhammed. *Hâşiyeye 'alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. 2 cilt. İstanbul: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1270.
- Sûrânî, Yusuf b. Hamza eş-Şehrezûrî. *Hâşiyeye 'ala Envârî't-tenzîl ve esrârî't-tevîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Beşir Ağa, 75, 1b-556b.
- Sürûrî, Muslihuddin Mustafa b. Şâban el-Gelibolî. *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yusuf Ağa, 67, 1b-174a.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed. *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*. thk. Ahmed Hâc Muhammed Osman. 3 cilt. Suud: Câmîatü Ümmî'l-Kurâ, 1424.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2011.
- Şeyhzâde Muhyiddin, Mehmed b. Muslihuddin Mustafa el-Kocevî. *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*. thk. Muhammed Abdülkâdir Şâhîn. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1999.
- Şirvânî, Mehmed Emin b. Sadreddin. *Hâşiyeye 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazâde Hüseyin Paşa, 63, 1b-211b.
- Şirvânî, Muhammed b. Cemâleddin b. Ramazan. *Hâşiyeye 'alâ Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 354, 1b-667b.
- Teftâzânî, Sa'duddin Mes'ûd b. Ömer. *Hâşiyeye 'alâ tefsîri'l-Keşşâf*. İstanbul: İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 590, 1b-223.
- Zekeriyâ el-Ensârî, Ebû Yahyâ b. Muhammed. *Fethu'l-celîl bi-beyâni hafiyi Envârî't-tenzîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 312, 1b-202b.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî. Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2006.